

**IDEAS OF THE SUBJECT-DEVELOPMENT ENVIRONMENT
FOR CHILDREN IN THE UKRAINIAN
PEDAGOGICAL DISCOURSE
LATE 19th – 20th YEARS OF THE XX CENTURY**

**ІДЕЇ ПРЕДМЕТНО-РОЗВИВАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА
ДЛЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ
ДИСКУРСІ КІНЦЯ 19-ГО – 20-ТИ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ**

Alla Sichkar¹

Yana Matiushynets²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-001-8-1-8>

Abstract. The article highlights the features of the development of ideas about a subject-developing environment for children of preschool and primary school age in the pedagogical thought of Ukraine and their transformation under the influence of socio-economic, political, ideological, pedagogical factors (late 19th – 20s of the XX century) To achieve the goal, to solve the tasks set, a set of research methods was used, namely: historical and retrospective – in order to analyze the priority ideas of domestic teachers on the creation and functioning of a developing environment for children and their implementation into practice; constructive-genetic – for the analysis of goals, objectives, content-methodological support of the dynamics of ideas of a developing environment for children of preschool and primary school age; chronological – to establish the time boundaries of phenomena and processes; hermeneutic – for a new reading and commenting on historical and pedagogical texts; specific historical – for the purpose of analyzing documents on the development of preschool education and primary education in Ukraine in a certain chronological framework. On the basis of the historical and pedagogical analysis of archival documents, narrative sources, theoretical provisions have been determined that relate

¹ Candidate of Sciences in Pedagogy,
Associate Professor of the Department Pedagogical and Psychology,
Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

² Lecturer of the Department Pedagogical and Psychology,
Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

to the development of ideas about a subject-developing environment in educational institutions of Ukraine: key ideas, periodization and factors influencing their development have been identified; highlights the features of their interpretation by Ukrainian teachers in a certain chronological framework. The historical genesis of ideas about a subject-developing environment is associated with the formation of the theoretical and methodological foundations of preschool education and primary school under the influence of progressive European systems of education (F. Frebel, M. Montessori) and scientific achievements in the field of child anatomy, physiology, and psychology. It was found that the ideas of self-activity and creative self-realization, self-development of a child in a subject-developing environment, control of the process of self-development of a child by introducing him to various types of activities in an environment prepared by the educator remained relevant in a certain chronological framework of the study, but the means of their implementation changed under the influence of social economic, ideological, political factors. During the three socio-political milestones identified by us, namely: ideas about the developmental influence of environments for children (1871–1917); filling developing environments with national content in the years of the UPR (1917–1919); adaptation of the ideas of previous periods to class education (1920–1930), different, of the above factors were dominant and exercised a decisive influence on the formation of pedagogical theory and practice on the organization of a subject-developing environment for children of preschool and primary school age in educational institutions and in the conditions of family education of children in the Ukrainian territory.

1. Вступ

Нині пріоритетними завданнями реформування дошкільної та початкової освіти в Україні є формування активної, творчої особистості, розвитку й саморозвитку дитини в розвивальному середовищі як суб'єкта діяльності, забезпечення умов для її самореалізації. Тому реалізація завдань розбудови Нової української школи актуалізує потребу вивчення перспективних ідей українських педагогів (кінець XIX – 20-тих років XX століття) щодо створення предметно-розвивального середовища, відповідного природі дитини задля їх творчої адаптації творення сучасних освітніх дитиноцентричних моделей.

Мета дослідження полягає у висвітленні генези ідей про предметно-розвивальне середовище для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку в педагогічній думці України, що склалися під впливом соціально-економічних, політичних, ідеологічних, педагогічних чинників у хронологічних межах кінця XIX – 20-тих роках XX століття. Задля досягнення наукового пошуку визначено **завдання**: виокремити провідні ідеї про предметно-розвивальне середовище для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку; охарактеризувати особливості трактування ідей українськими педагогами впродовж окреслених хронологічних меж під впливом різних чинників. Для досягнення мети, вирішення поставлених завдань використано комплекс методів дослідження, а саме: історико-ретроспективний – з метою здійснення аналізу пріоритетних ідей вітчизняних педагогів щодо створення і функціонування розвивального середовища для дітей та їх впровадження в освітню практику; конструктивно-генетичний – для аналізу мети, завдань, змістово-методичного забезпечення поступу ідей розвивального середовища для дітей; хронологічний – для встановлення часових меж явищ і процесів; герменевтичний – для нового прочитання історико-педагогічних текстів; конкретно-історичний – з метою аналізу документів про вплив ідей розвивального середовища на виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на теренах України в окреслених хронологічних межах.

За результатами історико-педагогічних студій виявлено, що окремі аспекти означеної проблеми є предметом досліджень сучасних науковців: D. J. Askerman (доцільність навчання дітей від народження до шести років за методом М. Монтесорі) [1]; K. Bennetts J. Bone (вплив підготовленого середовища М. Монтесорі на духовний розвиток дитини) [3]; J. L. Clement (проектування предметно-розвивальних середовищ у Фребелівських дитячих садках за участю вихованців) [2]; Ö. Islamoğlu (взаємозв'язок між ефективністю навчання школярів та навчальним Монтесорі-середовищем) [5]; S. Bieg, G. Steuer, G. Rosentritt-Brunn, M. Dresel (вплив навчального Монтесорі, Вальдорф середовища та традиційного шкільного середовища на формування мотивації учіння школярів) [4]; А. Дорофеев (надання суб'єктності матеріальним об'єктам, що складають основу спеціально створеного освітнього Монтесорі-середовища в процесі навчальної діяльності) [10]; М. Сорокова

(матеріал М. Монтесорі як засіб самостійного набуття дітьми знань) [38]; Г. Іванюк, А. Січкара (творчий доробок українських педагогів щодо розвитку ідей Фребелівської системи виховання (початок ХХ ст.) [12]; О. Барило (саморозвиток дитини в умовах стимулювання самодіяльності у «підготовленому середовищі») [6]. Однак, генеза ідей про предметно-розвивальне середовище для дітей в педагогічній думці України в хронологічних межах кінця ХІХ – 20-х років ХХ століття є малодослідженою. Тому, подальшого вивчення потребує питання становлення та розвитку цих ідей в доробках українських педагогів у руслі економічних, політичних перетворень, що мали місце в окреслених хронологічних межах.

2. Ідеї про розвивальний вплив середовищ для дітей (1971–1917)

Розвиток промисловості, активізація економічного, соціально-політичного життя наприкінці 19-го століття зумовили становлення суспільного дошкільного виховання в Україні за підтримки громадських організацій і благодійників. Водночас, суспільно-педагогічний рух сприяв активізації теоретичних і методичних пошуків для вирішення тогочасних проблем суспільного дошкільного виховання. Зауважимо, що на часі в педагогічних спільнотах було питання впливу предметного середовища на розвиток і виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку.

На початковому етапі становлення дошкільного виховання в Україні широкого розповсюдження набула виховна система німецького педагога Ф. Фребеля щодо створення предметного середовища, яке б сприяло потребі дитини в пізнанні навколишнього світу, творчій реалізації її природних здібностей. Ці ідеї систематично висвітлювалися на шпальтах тогочасних педагогічних видань («Освіта» (1896); «Вісник виховання» (1901)), а також у працях педагогів (С. Бобровська «Сутність системи Фребеля і застосування її в деяких дитячих садках Германії» (1872) [7]; А. Дарагань «Керівництво до дитячих садків за методикою Фредеріка Фребеля» (1862)), написанах за матеріалами, зібраними в Німеччині. Зокрема, С. Бобровська вбачала цінність дидактичного матеріалу Ф. Фребеля в тому, що він сприяє задоволенню потреб дитини в самостійній діяльності. Предметно-розвивальне середовище розглядалося певним чином, як засіб досягнення дидактичного результату. Допо-

мога дитині з боку «дитячої садівниці» полягала в надані матеріалу за вибором дитини та спрямуванні її «вільної» діяльності на реалізацію своїх власних інтелектуальних сил, не вдаючись до прямого наслідування готових зразків [7, с. 8]. А. Дарагань актуалізувала ідею Ф. Фребеля щодо формування здатності вихователя «спрямовувати волю» дітей, щоб непомітно для них викликати бажання долучитися в організованому предметному середовищі саме до тієї діяльності, яка принесе найбільше користі для їхнього розвитку [5, с. 112].

Реалізацією ідеї Ф. Фребеля щодо створення предметно-розвивального середовища відповідно природних потреб і нахилів дітей опікувалися педагоги-практики, що проживали в різних регіонах тогочасної України. Свідченням цього є навчальний план та програми засновниці дитячого садка в Кременчуці Полтавської губернії Анни Шледь, що зберігається фондом 707 (Канцелярії попечителя Київського учбового округу ЦДІАК України, м. Київ). Заклад Анни Шледь мав за мету допомогти сім'ям щодо фізичного, розумового, морального розвитку дітей та їхньої підготовки до навчання у школі [25].

Впродовж 1907–1917 років ідея Ф. Фребеля щодо управління процесом самодіяльності й саморозкриття внутрішніх прагнень та інстинктів дітей шляхом залучення їх до різних видів діяльності в організованому предметному середовищі знайшла розвиток у працях членів педагогічних товариств (Київське товариство народних дитячих садків; Фребелівське педагогічне товариство м. Києва), які займалися теоретичними і практичними аспектами суспільного дошкільного виховання в Україні. Свідченням цього є визначення Н. Лубенець у «Звіті про діяльність Київського товариства народних дитячих садків за 1907 р.» [22] головного завдання народного дитячого садка: розвиток творчих сил та самодіяльності дитини в організованому вихователем предметному середовищі. Педагог наголошувала на необхідності створення такого предметного середовища яке б сприяло реалізації інстинкту діяльності дітей дошкільного віку. З цією метою, Н. Лубенець рекомендувала дошкільним працівникам використовувати «дарунки Ф. Фребеля», що, на її переконання, відповідають ще «слабким фізичним силам дитини, водночас задовольняють її прагнення творити і діяти. В 6-7 років, на думку Н. Лубенець, інстинкт діяльності переходить в інстинкт освіти [22, с. 1].

Особливу увагу приділяла Н. Лубенець облаштуванню приміщення дитячого садка. Так, за її переконаннями, важливу роль у розвитку дітей відіграють світлі кольори стін приміщення та зручне розміщення дитячих столів і стільців. Особливо привабливими для дітей у середовищі кімнати, на її думку, є «різні дрібнички», які «підживлюють» кімнату й активізують позитивний настрій у вихованців: горшки з квітами на підвіконнях групової кімнати; акваріум з рибками картини на стінах; стелаж з готовими дитячими роботами й іграшками [16, с. 5–6].

Значний інтерес становлять напрацювання Т. Лубенець та Н. Лубенець про місце і вимоги до іграшок у предметно-розвивальному середовищі дитячого садка. Зокрема, Т. Лубенець наголошував на доборі іграшок з урахуванням віку, гендерної приналежності, інтересів вихованців дітей та пір року. Педагог вважав необхідним виключити з переліку іграшок в предметному середовищі дитячого садка брязкалеця. На його переконання, ці класичні іграшки здійснюють негативний вплив на психічний розвиток дитини, коли «замість тихої мелодії, дитина чує різкі звуки, а замість художнього поєднання кольорів, бачить яскраві, грубі фарби» [17, с. 73–76].

У плеяді українських педагогів того часу Н.Лубенець заявила про себе як послідовниця ідей Ф. Фребеля зокрема щодо використання його дидактичного матеріалу. Вона зазначала, що цей матеріал, на відміну від «готових» іграшок, викликає в дітей інтерес, роботу думки, спонукає їх до діяльності, допомагає створювати «втвори своєї фантазії» [42, с. 1].

Н. Лубенець та Т. Лубенець пропонували розширення середовища народного дитячого садка та школи подорожами в природне середовище.. Педагоги вказували на важливість щоденних прогулянок довготривалого і короткотривалого характеру, в залежності від погоди і пори року, як для дошкільників так і молодших школярів. Власне бачення цієї проблеми вони обґрунтовували тогочасними науковими розвідками в галузі дитячої психології щодо особливостей природи дітей, яка потребує унаочнення, а не словесних пояснень і понять, «для яких у них ще не має образів» [15, с. 5–6; 16, с. 13–20].

Обстоюючи свою позицію щодо необхідності підготовки дітей до навчання у школі в умовах дитячого садка і сім'ї, Н.Лубенець зазначала, що предметне середовище в якому дитина виховується безпосе-

редньо впливає на формування її пізнавальних інтересів, потреб, умінь і навичок необхідних для подальшого шкільного навчання [16, с. 6].

На важливості створення розвивального предметно-ігрового середовища, що сприяє задоволенню природного прагнення дітей до самодіяльності та творчої самореалізації, наголошувала Е. Яновська у праці «Виховні засоби дитячого садка» (1911) [46]. Педагог зазначала: «Вразливість дитячої душі, здатність до фантазування, здібності до творчості і самодіяльності – все це притупляється при відсутності відповідного середовища, в якому діти могли б задовольнити свої природні нахили» [46, с. 290]. Опираючись на тогочасні наукові дослідження в галузі дитячої психології, Е. Яновська наголошувала на тому, що природа наділила дітей різноманітними здібностями «індивідуалізуючими їхній розум і душу», тому предметно-ігрове середовище має сприяти індивідуальному розвитку і саморозвитку кожної дитини. На її думку, середовище, в якому кожна дитина має можливість вільно творити і працювати, гратися і розважатися, є своєрідним запобіжником формування в неї цілої низки якостей (повільність, лінощі, сонливість, неуважність), що здійснюють негативний вплив на почуття, «притупляють» думку і здібності дитини. Е. Яновська, як і Н. Лубенець наполягала на доцільності впровадження в предметно-ігрове середовище дитячого садка дидактичного матеріалу Ф. Фребеля. Педагог зазначала, що цей матеріал забезпечує відповідний природним нахилам кожної дитини розвиток всіх органів зовнішнього чуття, пробуджує пізнавальний інтерес, сприяє самодіяльності і творчості [46, с. 290].

З виходом у світ праці М. Монтессорі «Метод наукової педагогіки, застосовуваний до дитячого виховання в «будинках дитини» (1909) та ознайомлення з нею українських педагогів, актуальності набуває ідея створення «підготовленого середовища» задля саморозвитку, самовиховання дітей дошкільного віку. Особливий інтерес в українських педагогів викликала ідея М. Монтессорі, щодо наповнення «підготовленого середовища» спеціально створеним дидактичним матеріалом, який містить контроль помилки, та принцип «дисципліна в свободі», що був своєрідним регулятором самодіяльності дітей в підготовленому середовищі. Ватро зазначити, що оцінка українськими педагогами (Н. Лубенець, Н. Петерсен, І. Сікорський) дидактичного матеріалу М. Монтессорі була неоднозначною.

Своє бачення, щодо доцільності впровадження в практику суспільного дошкільного виховання методу М. Монтесорі загалом та окреслених вище ідей зокрема, педагоги (Н. Лубенець, М. Петерсен) висвітлили в публікаціях та на сторінках журналу «Дошкільне виховання» (1911–1914). Незважаючи на те, що М. Петерсен була прихильницею виховної системи Ф. Фребеля, вона віддала перевагу дидактичному матеріалу М. Монтесорі в предметному розвивальному середовищі дитячого садка. Свій вибір педагог аргументувала тим, що Монтесорі-матеріал є, насамперед, цікавий, він не втомлює дітей і, водночас, «пробуджує їхню думку»; по-друге – сприяє самовихованню і саморозвитку дітей в процесі їхньої діяльності в «підготовленому середовищі»; по-третє – служить для власних відкриттів і спостережень дитини, або «підштовхує» її до самостійного пошуку відповідей на запитання, які хвилюють; по-четверте – надає можливість кожній дитині розвивати і «вправляти ті відчуття і сили», яких вона потребувала в суспільному житті; по-п'яте – сприяє формуванню у дітей практичних навичок.

Для М. Петерсен була близька ідея М. Монтесорі щодо зміни функцій вихователя в організації життєдіяльності дітей у підготовленому середовищі. У праці «План занять в дитячому садка» (1914) [24] педагог пояснювала своє бачення тим, що дидактичні матеріали М. Монтесорі містять «контроль помилки», забезпечують розвиток й саморозвиток дитини і, фактично, виключають безпосередню участь педагога в цьому процесі. На думку М. Петерсен, вихователь мав опікуватися створенням змінного предметно-розвивального середовища з урахування індивідуальних особливостей дітей; спрямуванням дітей до діяльності в «підготовленому середовищі», залишаючи їх вільно розвиватися, «працюючи» з Монтесорі-матеріалом [23, с. 389–391].

Водночас, М. Петерсен не виключала в своїх методичних рекомендаціях вихователям щодо створення предметно-розвивального середовища «дарунків Ф. Фребеля»; куточка природи в групі, де діти мали долучатися до спостережень, елементарних дослідів та експериментувань; квітника, куточка саду, городу на ділянці дитячого садка [24, с. 138].

М. Петерсен, вважала за доцільне впровадження в практику організації життєдіяльності дітей в предметному розвивальному середовищі дитячого садка принципу «дисципліна в свободі». Згідно цього

принципу справжня свобода дитини виражається в її здатності контролювати свою поведінку та спрямовувати зусилля на діяльність, яка забезпечує досягнення корисних для неї цілей. Н. Лубенець, сучасниця М. Петерсен, обгрунтувала цю доцільність у публікації «Фребель і Монтессорі (1914)» [18]. Педагог зазначила, що вільний прояв дитини має бути обмежений інтересами колективу дітей групи і саме принцип «дисципліна в свободі», забезпечує вирішення цієї проблеми [18; 24].

Водночас Н. Лубенець не поділяла схвальної оцінки М. Петерсен щодо дидактичного матеріалу М. Монтессорі та його доцільності в предметному розвивальному середовищі дитячого садка. Педагог піддала критиці дидактичний матеріал М. Монтессорі, зазначаючи, що цей матеріал залишає без задоволення природну потребу дітей дошкільного віку у грі. Н. Лубенець стверджувала, що «робота» дітей з дидактичним матеріалом М. Монтессорі, спрямована виключно на формальне вправляння відчуттів [18, с. 550–570].

Щодо розвитку ідей про розвивальне середовище для дітей чільне місце належить І. Сікорському. Педагог, на основі поєднання результатів власних наукових досліджень природи дитини та прогресивних ідей європейських педагогів (Ф. Фребель, М. Монтессорі), розробив перелік матеріалів для створення предметного розвивального середовища дітей раннього віку. До переліку матеріалів він включив куби, кулі, піраміди, циліндри різної величини; кúльки із шерсті різного кольору, кúльки з кольорового скла, що служать для засвоєння кольору; склянки зі слідами пахучих речовин; кольорові скельця у дерев'яній оправі – для зорових вправ і розвитку естетичного смаку; дощечки з наклеєними на них зразками різного виду текстури (сукна, шовку, полотна) для сенсорних вправ; музичні інструменти; шматки м'якого дроту, мотузки, нитки – для передачі рухів і з'єднання предметів; невеличкі дощечки, укриті товстим шаром воску, в який застромлюють маленькі предмети – для розвитку просторових уявлень [36; 37].

У хронологічних межах дослідження, на теренах під російської України значного поширення набули ідеї представників європейської педагогічної школи про предметного розвивального середовища для дітей як в дитячих садках так і в школах. Варто зауважити, що в середовищі українських педагогів загалом означені ідеї були сприйняті позитивно. Однак дискусії мали місце. Так, загалом пози-

тивно оцінюючи прогресивну спрямованість напрацювань українських педагогів того часу з означеної проблеми і впровадження їх в практику дитячих садків, Т. Лубенець зауважував, що школа не готова підтримати і розвинути їх надалі. Здійснюючи порівняльний аналіз предметно-матеріального і педагогічного середовища в школі і дитячому садку, педагог зазначив, що тогочасна школа ігнорувала «світ дитячих потреб та інтересів», не задовольняла «всіх запитів дитячої душі» і не надавала дітям моральної підтримки, якої вони потребують.

У праці «Педагогічні бесіди» (1913) [17] Т. Лубенець вказував на провідну роль вчителя у становленні особистості молодшого школяра, на необхідність залучення його до створення такого предметно-матеріального і педагогічного середовища, яке матиме позитивний вплив на розумовий, моральний розвиток вихованців [17, с. 13–20].

Ці міркування Т. Лубенця підтримав і розвинув у педагогічних наробках М. Володькевич. Виступаючи на Київському педагогічному з'їзді 12-19 квітня 1916 року з доповіддю «Організація шкільного середовища як засобу виховання» М. Володькевич зазначив, що безпосередній вплив на особистість у дитячому віці здійснюється у будь-якому випадку через середовище, яке його оточує. Доповідач наголосив на необхідності організації предметного середовища відповідно до суспільних запитів, інтересів, нахилів молодших школярів та можливості їх реалізувати власний творчий потенціал. М. Володькевич вказав на важливість створення умов в шкільному предметному середовищі, за яких вчитель має надати вільний простір для ініціативи дітей, не нав'язуючи власної думки та необхідності організації цільових екскурсій за межі школи [27, с. 230–234].

3. Наповнення розвивальних середовищ національним змістом в роки УНР (1917–1919)

В умовах становлення національної системи освіти (1917–1919) питання розбудови дошкільного виховання й школи відповідно до суспільно-політичних вимог були на часі, оскільки Українська Народна Республіка формувала державну систему освіти. Активно втілювалася в життя ідея Генерального секретаря освіти І. Стешенка: «Українізація народної освіти, всіх шкіл, всіх організацій» [41, арк. 22–23 зв.].

Відповідно до потреб розвитку тогочасного суспільства С. Русова (очільниця департаменту дошкільної та позашкільної освіти) розробила концепцію українського національного дитячого садка, яку згодом виклала у праці «Дошкільне виховання» (1918) [30]. Згідно цієї концепції український національний дитячий садок розглядався її автором як установа, «закладена» на демократичному ґрунті, з урахуванням ментальності українського народу, наскрізь пронизана національним духом, організована на наукових засадах відповідно до принципів психології та педагогіки [30, с. 34–185].

У суспільно-політичних умовах, що склалися актуальною залишалася ідея організації предметно розвивального середовища дітей в різних типах освітніх установ. С. Русова розглядала предметне середовище як засіб виховання, розвитку й саморозвитку дитини. Особливої ваги вона надавала виховному значенню середовища. В «Регламенті дитячих садків» (1918) [39] С. Русова зазначила, що український національний дитячий садок має виховувати дітей в умовах створеного гігієнічного і морального середовища, на ґрунті національного оточення й розвитку всіх «розумних сил», які допомагають дитині з раннього віку почувати себе самостійними «упорядкованими робітниками» [39, арк. 30].

Задля збереження фізичного і психічного здоров'я дітей, С. Русова як і Н. Лубенець наполягала на тому, щоб групові кімнати утримувалися з врахуванням санітарно-гігієнічних норм; обладнання групових кімнат було зручним, затишним та нагадувало дитині знайомі хатні обставини; при кожному дитячому садку був сад, город, де діти працюють, спостерігають, досліджують природні явища [39, арк. 30–30 зв.].

Викладені вище ідеї, С. Русова намагалася впроваджувати в життя. Свідченням цьому є лист, надісланий 25 квітня 1918 року департаментом позашкільної освіти і дошкільного виховання, яким керувала С. Русова, до професора Фоміна (очолював правління Університету святого Володимира). В листі було прохання виділити в Ботанічному саду невеликий майданчик для українського національного дитячого садка на літній період. Передбачалося, що діти перебуватимуть у Ботанічному саду з 10 до 13 години під наглядом керівниць-фребелічок. Це пояснювалося відсутністю ігрового майданчика на території дитячого садка. Однак правління Університету святого Володимира не знайшло

можливим задовольнити прохання департаменту позашкільної освіти і дошкільного виховання [40]. Відмова є підтвердженням того, що як і в попередні роки, в 1918 році не всі представники педагогічної спільноти поділяли думку щодо важливості суспільного дошкільного виховання в цілому та необхідності створення відповідного середовища для виховання і розвитку особистості дитини.

У ці роки С. Русова на основі наукових досягнень із психології та педагогіки обґрунтувала ідею щодо необхідності врахування вихователями установ дошкільного виховання і вчителями нової (початкової) школи індивідуальних особливостей дітей при організації предметного середовища. Педагог виокремила низку вимог до предметно-матеріального та педагогічного середовища в українському національному дитячому садку та новій школі, згідно яких все, що оточує дитину, а саме: середовище мало бути зрозумілим і пробуджувати інтерес та бажання дитини до пізнання світу. Слушною на нині є думка С. Русової, що організоване розвивальне середовище має стимулювати в дитини бажання до самостійного пошуку знань шляхом власних спостережень, сприяти вільному виявленню творчих сил дитини та запобігати штучному насаджуванню інтересів і примусової діяльності [32, с. 181–202; 33, с. 4–5; 34, с. 219–222].

Розглядаючи середовище як засіб виховання, С. Русова адаптувала педагогічні ідеї М. Монтесорі та Ф. Фребеля щодо створення предметного розвивального середовища до національної системи освіти. Не применшуючи значущості «дарунків Фребеля» та дидактичного Монтесорі-матеріалу, педагог наголошувала на необхідності використання в середовищі установ дошкільного виховання та школах матеріалів, що відображають етнічно-культурні цінності українського народу, сприяють пробудженню в дітей національної самосвідомості і створюють атмосферу вільного розвитку їхніх духовних сил. Для С. Русової як і, Н. Лубенець та М. Петерсен були близькі ідеї Ф. Фребеля щодо створення в предметно-розвивальному середовищі дітей дошкільного та молодшого шкільного віку умов для пошукової діяльності: елементарних дослідів і спостережень [31, с. 185–202; 32, с. 293–297].

У «Плані організації дитячих захистків» (1918) [26] А. Донець підтримала ідею С. Русової щодо виховного та розвивального впливу предметно-матеріального середовища на становлення особистості

дитини. Педагог розробила перелік складових середовища в дитячому захистку, які, на її думку, мали забезпечити моральне й розумове виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, а саме: книгозбірня з книг для дітей і посібників для вихователів; дидактичний матеріал Монтессорі для розвитку органів чуття (зору, слуху, смаку, нюху); матеріал для ручних робіт з дітьми (папір, шматочки дерева, заліза; клаптики матерії; нитки, шпагат); інструменти (пилочки для вирізування з дерева, молотки, ножиці); місцевий матеріал, зібраний самими дітьми (природний матеріал, вироби місцевих промислів). А.Донець наголосила на тому, що виховання дітей у захистку має будуватися на ґрунті вільного розвитку всіх творчих сил дитини [26, с. 132].

4. Пристосування ідей попередніх періодів до класового виховання (1920–1930)

Розбудова радянської системи освіти у руслі рішень Першої Всеукраїнської наради з народної освіти з березня 1920 року передбачала новий стратегічний державний курс, спрямований на соціальне виховання дітей. У Декларації Наркомосвіти УСРР «Про соціальне виховання дітей» від 01.05.1920 року сформульовано завдання соціального виховання. Ідеї створення предметного розвивального середовища розглядалися у контексті єдиного трудового виховання, що за своєю природою було класовим [9, с. 9–11].

У новій системі, на початку 20-х років ХХ століття актуальними залишалися ідеї щодо створення предметно-розвивального середовища, яке відповідає природним потребам дитини в пізнанні, забезпеченні її розвитку й самовиявлення (на класовому ґрунті); управління процесом саморозвитку дитини шляхом залучення її до різних видів діяльності. Ці ідеї знайшли відображення в працях О. Дорошенко «Дитячий садок: poradnik для керівників дошкільного виховання» (1922) [11], С. Русової «Єдина діяльна (трудова) школа» (1923) [35], В. Чередниченко «Дитяча хата» (1921) [43], Е. Яновської «Дитячий будинок як історична необхідність» (1922) [47].

Зокрема, О. Дорошенко, радила керівникам дошкільного виховання створити в дитячому садку таке предметне середовище, щоб дитині в ньому було цікаво, щоб дитина мала «над чим робити свої спостереження»; та могла переверіти все, що викликало в неї питання «влас-

ним досвідом» в будь-яку пору року. Ці рекомендації педагог обґрунтувала необхідністю зберегти і «дати розвиток природному нахилу» дитини до дослідження, що уможлиблює її саморозвиток й оволодіння знаннями з найменшою витратою сил [11, с. 13].

Педагог вважала за доцільне включити в предметне середовище «дарунки Фребеля», що періодично використовувати для вільного будувannya. Щодо матеріалу М. Монтесорі, – її погляди були не однозначними. Визнаючи можливості цього матеріалу забезпечувати розвиток і саморозвиток дитини, О. Дорошенко зазначила, що дидактичний матеріал Монтесорі, настільки виразний, що «не дає місця» творчій фантазії дитини й не відповідає її природній потребі у грі. Водночас, вона рекомендувала застосовувати дидактичний матеріал М. Монтесорі для перевірки й контролю рівня сформованості органів чуття дітей. Для розвитку органів чуття, на думку О. Дорошенко, необхідно використовувати природні, а не штучні зразки. Щоб ознайомити дітей з кольором, педагог радила висіяти на грядці або в ящиках квіти різних кольорів: червоні маки, блакитні незабудки, жовті гвоздики, айстри. Надаючи перевагу айстрам, О. Дорошенко підкреслювала, що за їх допомогою можна зробити «ізоляцію відчуття» (звернути увагу на колір, а форма і все інше – однакові), яку так відстоювала М. Монтесорі [11, с. 79–81].

В. Чередниченко у праці «Дитяча хата: poradnik організації і керування установ дитячого виховання» (1921) наголошувала на значенні зовнішнього предметно-матеріального оточення для психічного розвитку та виховання дитини в дошкільному віці. Педагог наполягала на виключенні з середовища дитячої установи важких, великих предметів: високих та довгих столів; довгих, тяжких лавок; високих шаф і полиць. Її поради керівникам установ дитячого виховання щодо створення предметно-розвивального середовища ґрунтувалися на ідеях М. Монтесорі, а саме: все, що оточує дітей, має бути розміщено на рівні їх зору і зросту; меблі мають бути легкими, щоб в разі потреби, діти самі могли їх переносити, переставляти.

В. Чередниченко розробила покажчик з організації предметно-матеріального середовища в установах дитячого виховання. До переліку увійшли: 1) іграшки та «забавки»; 2) народні інструменти (кобза, ліра, скрипка); 3) «приладдя», та матеріали для праці дітей: пісок (мав збе-

рігатися в груповій кімнаті у глибокій скрині з відлогими бортами; дерев'яні виточені збірки формочок по 10-15 одиниць в кожній збірці для занять з піском; глина (розмочена у діжці); будівельний матеріал (різного розміру шматки деревини, дошки); інструменти (молоток, долото, лобзик, ножиці, цвяхи, ніж з тупим кінцем, пила); клей з картопляного борошна; олівці чорні й кольорові, фарби (пастель для старших дітей); дерево різних порід: липи, дуба, берези, ялини [43, с. 21–28]. Варто зазначити, що до переліку не були включені дидактичні матеріали М. Монтесорі та Ф. Фребеля. Натомість в покажчику з організації предметно-матеріального середовища в установах дитячого виховання В.Чередниченко значне місце займали знаряддя та матеріали для праці дітей. Це є свідченням того, що В. Чередниченко керувалася «Інструкцією до постанови Наркомосу від 28.05.1920 р.» від 10 червня 1920 року. Згідно якої єдиним методом виховання дітей від 3-х до 15-16-ти років за методикою соціального виховання було визначено трудовий метод [13, арк. 3–6].

В. Чередниченко були близькі ідеї Ф. Фребеля та М. Монтесорі, щодо формування у дітей самостійності, самодіяльності в організованому предметному середовищі, однак вона трактувала їх відповідно до ідеологічних настанов, що були на часі. Педагог зазначала, що всю доступну силам дітей роботу, вони мають виконують самостійно, щоб бачити результат своєї роботи. І при цьому, вихователь не має втручатися в їхню діяльність, «керуючись утилітарними цілями». Кожна «праця», на думку В. Чередниченко, має відповідати дитячим силам і має приносити їм радість. Розвивальне середовище в дитячій установі В.Чередниченко розглядала, як поєднання трьох неподільних складових що оточують дитину і поступово «вводять її в життя», а саме: предмети, люди, природа. На думку педагога, в організованому предметному середовищі діти поступово привчаються жити вільно, змістовно, і «настільки це в їхніх силах, самостійно» [43, с. 37]. Варто зазначити, що в оформленні приміщення В. Чередниченко вважала доцільним використовувати зразки народного мистецтва і національний орнамент.

Вивчення переліку складових предметно-розвивального середовища класної кімнати, визначеного С. Русовою у праці «Єдина діяльна (трудова) школа» (1923), дає підстави стверджувати, що він складе-

ний відповідно до вимог того часу. В організації оточення молодших школярів, перевага надавалася знаряддям для обробки глини, картону, дерева (ножиці, пилки, молотки, цвяхи), виробам, що були виконані дітьми (стенди, полицки, шафи). Окремо для кожного класу необхідно було мати скриню з глиною [35, с. 36].

Під впливом соціально-ідеологічних настанов початку 20-х років ХХ століття Е. Яновська сформулювала своє бачення предметно-розвивального середовища в Будинку дитини. Передбачалося, що в цьому закладі мали перебувати вихованці віком від 3-х до 15-ти років. Будинок дитини Е. Яновська розглядала як історичну соціальну необхідність задля виховання відданих класовій ідеології людей. Вона була переконана, що розмежування між дошкільним і шкільним вихованням перешкоджає пробудженню й розвитку творчих сил дитини, пізнанню нею «істинного життя» [47, арк. 188]. Е. Яновська зазначила, що в будинку дитини необхідно створити предметне середовище, яке сприятиме залученню вихованців до різноманітних процесів соціального життя. Це, на думку педагога, забезпечить взаємозв'язок дітей між їхнім «сьогоденням і завтрашнім днем». Е. Яновська визначила основні складові предметного розвивального середовища, а саме: знаряддя праці у зменшеному вигляді. Їхнє призначення – забезпечити вправлення дітей у трудових процесах у «межах вікових ступенів». Завдання педагога Е. Яновська вбачала в тому, щоб пробудити в дитини прагнення до творення нового життя в підготовленому, відповідно до потреб суспільства, середовищі [47, арк. 182].

Варто зазначити суголосність поглядів Е. Яновської щодо наповнення предметного середовища в будинку дитини, з учасниками Культконференції учителів (23 грудня 1922 р. м. Вінниця). В матеріалах протоколу зазначено, що ідеї тогочасних європейських педагогів на чолі з Шерельмаком, які в основу свого методу кладуть творчість, самодіяльність, саморозвиток, є кроком вперед. Однак, радянські педагоги повинні оточувати дітей трудовими процесами, як майбутніх творців соціальної праці. Це забезпечить від формування ідеалістичної «кладки в будівлі дитячого світогляду» [28, арк. 5–6 зв.]. Е. Яновська намагалася адаптувати ідею саморозвитку дитини до соціально-політичних та ідеологічних настанов, що були на часі. Вона вказувала на необхідність організації предметно-розвивального середовища, яке б

спонукало дитину до активності, самодіяльності, виховувало любов до праці [45, с. 26–28].

Своєрідним відзеркаленням ідеологічних настанов III Всеросійського з'їзду (1924): будувати роботу дитячих установ, виходячи із завдань, продиктованих класовими інтересами пролетаріату та наукових даних про дитину як «витвір» соціального середовища [29, с. 10] є документ «Основні моменти організації дошкільної установи» (1925) [21]. В зазначеному документі ставилась мета: створити умови для набуття дітьми колективних звичок за рахунок самоорганізації дитячого колективу. Передбачено упорядковане розміщення матеріалів й обладнання визначено складові предметно-матеріального середовища дошкільної установи, а саме: 1) робітній куток, де передбачалося організація праці дітей з обробки дерева (стругання на столярному станку, вироблення ящиків, виготовлення меблів); 2) куток природи, для щоденного спостереження як передумови формування в дітей «правильної» оцінки природних явищ; 3) куток дитячих праць з грамоти, розглядався як живий буквар вільного засвоєння техніки читання; 4) добірка дидактичного матеріалу, основу якого мав складати будівельний матеріал, лото, набір лопаток, тачок, граблів, столярний станок, молотки, гвіздки, олівці, фарби, глина; 5) горід, квітник [21, арк. 505–505 зв.].

За результатами теоретичного аналізу встановлено, що в другій половині 20-х років 20 століття в українській педагогічній науці і практиці мала місце спроба абсолютизувати роль середовища як чинника розвитку особистості дитини дошкільного віку. Підтвердженням вище зазначеного є доповідь С. Лівшиної «Досвід вивчення дитячого колективу передшкільного віку» (за матеріалами досліджень українських педагогів) проголошена на III Всесоюзній конференції в справі дошкільного виховання (1926) [44]. Спираючись на результати дослідження С. Моложавого, С. Лівшина наголосила на тому, що поведінка дитини в її спрямованості і структурі цілком зумовлюється оточуючим середовищем, а не належними їй біологічними даними. Невеликий обсяг досвіду й звичок дитини пояснювався не стільки результатом біологічних особливостей, скільки вузькістю середовища й соціальних вимог, які перед нею ставляться. Нові методи виховання обґрунтовувалися радянською педологією та рефлексологією. Згідно з першою, основним видом діяльності дошкільника є праця, що допомагає

пристосуватися до життя, а широкое соціальне оточення виступає провідним чинником розвитку дитини та формування основ майбутнього будівника комуністичного суспільства [44, с. 183–188].

Намагання (на державному рівні) спрямувати інтереси дітей на працю й оволодіння технікою «напруженого соцбудівництва» наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ століття сприяло розширенню оточуючого середовища за межі дитячих установ: у виробничі цехи фабрик і заводів, на колгоспні поля й створення «робітніх кімнат» і «робітніх кутків» на літніх майданах. Праця в «робітніх кімнатах» мала дати дітям деякі виробничі уміння, знання про технологічні процеси обробки матеріалів, «поняття з техніки» [19, с. 1–7].

Ідея створення матеріально-технічного трудового середовища в сім'ях вихованців дитячих установ розглядалася на державному рівні. Свідченням цього є серія радіопередач педагогічного змісту для батьків. Серед тематики радіопередач чільне місце посідали: «Організуйте робітний куток для дитини вдома», «Про гру та іграшку дошкільників» [14, арк. 35–36].

Аналіз переліку рекомендованих іграшок, представлених у «Методичних записках» (1930) свідчить про прагнення авторів закласти основи для створення відповідного предметно-матеріального середовища, що мало забезпечити виконання завдань суспільно-політичного й політехнічного виховання дітей у процесі ігрової діяльності [22, арк. 55–56].

5. Висновки

За результатами наукового пошуку нами з'ясовано особливості становлення та поступу в українській педагогічній думці ідей про предметно-розвивальне середовище дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, що відповідали суспільним освітнім потребам наприкінці ХІХ – 20-тих роках ХХ століття.

Започаткування на теренах України діяльності дошкільних закладів (кінець ХІХ століття – 1917 р.) спонукало тогочасних педагогів до створення власних методичних розробок щодо впровадження в освітню практику ідей про відповідність предметного середовища природним потребам дитини в пізнанні, предметно-змістового забезпечення середовища для вільного розвитку й творчого самовиявлення дітей; управління процесом саморозвитку дитини шляхом залучення її

до різних видів діяльності в підготовленому середовищі. Педагогічні доміанти ґрунтувались на наукових здобутках учених того часу: з дитячої психології, анатомії, фізіології; прогресивних ідей європейських педагогів (Ф. Фребеля, М. Монтессорі).

На відміну від попередньої доби, в умовах становлення національної системи освіти в роки національно-визвольних змагань (УНР, 1917–1919) в педагогічній думці набуло поширення поєнання ідей про предметно-розвивальне середовище (європейської наукової школи) з наповненням його предметами, що відповідали національному змісту. Педагоги здебільшого акцентували увагу на виховному впливі організованого середовища на становлення особистості в дитячому віці (С. Русова, А. Донець).

Впродовж 20-х років ХХ століття погляди педагогів щодо ідей про предметно-розвивальне середовища для дітей зазнавали постійних змін під впливом ідеологічних чинників, що відносно до радянської доби. Характерним для цих років стало пристосування прогресивних ідей зарубіжних та українських педагогів попередніх періодів про предметне розвивальне середовище до класового виховання, простежуються спроби абсолютизувати роль середовища як чинника розвитку й виховання особистості дитини (Е. Яновська); адаптувати ідею саморозвитку дитини в «підготовленому середовищі» до комуністичної педагогіки, шляхом наповнення його «радянським дидактичним матеріалом» – зняттями праці у зменшеному вигляді (В. Чередниченко, Е. Яновська); довести вплив соціального середовища на біологічні функції організму дітей (С. Лівшина, С. Моложавий). Впродовж цих років середовище розглядалося як один із провідних чинників забезпечення соціально корисної поведінки та політехнічного виховання дітей (П. Лукашенко, Е. Яновська). Стосовно виховання дітей дошкільного віку висувалися такі самі вимоги, як і до учнів початкової школи.

Список літератури:

1. Ackerman, D.J. (2019). The Montessori Preschool Landscape in the United States: History, Programmatic Inputs, Availability, and Effects. ETS Research Report Series, 2019, (1), 1–20. doi:10.1002/ets2.12252
2. Clement, J.L. (2017). Spatially democratic pedagogy: a pedagogical intervention to support children's design and co-creation of classroom space.

A new trajectory for Froebel's kindergarten spaces? Ph.D. thesis, Canterbury Christ Church University.

3. Bennetts K., Bone J. (2019). Adult leadership and the development of Children's Spirituality: exploring Montessori's concept of the prepared environment, *International Journal of Children's Spirituality*, 24(4), 356–370. doi: 10.1080/1364436X.2019.1685949

4. Bieg, S., Steuer, G., Rosentritt-Brunn, G., Dresel, M. (2019). Motivational climate in progressive educational and traditional school environments: Differences, commonalities and effects on students' motivation. *Unterrichtswissenschaft*. Volume 47, Issue 4, 1 December 2019, 405–426.

5. Islamoğlu, Ö. (2018). Interaction between educational approach and space: The case of Montessori. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*. Volume 14, Issue 1, 265–274.

6. Барило О.А. Ідеї вільного виховання в реформаторській педагогіці кінця ХІХ – першої третини ХХ століття : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2004. 257 с.

7. Бобровська С.Л. Сущность системы Фребеля и применения ее в некоторых садах Германии. Москва, 1872. 92 с.

8. Драгань А. Руководство к Детским садам по методе Фредерика Фребеля. Санкт-Петербург, 1862. 152 с.

9. Декларація Народного комісаріату освіти УСРР «Про соціальне виховання дітей». *Вісн. Наркомпросу УСРР*. 1920. № 1. С. 9–11.

10. Дорофеев А.Ф. Реализация идей педагогики М.Монтессори в дошкольных и школьных учреждениях ФРГ : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики и образования. Белгород, 2003. 22 с.

11. Дорошенко О. Дитячий садок: порадник для керівників дошкільного виховання. Київ, 1922. 217 с.

12. Іванюк Г., Січкара А. Ідеї діяльнісного підходу Ф. Фребеля в українському дошкільлі: від минулого до сьогодення. *Молодий вчений*. 2018. № 7(59) липень. С. 101–105.

13. Інструкція до постанови Наркомосу від 28.05.1920 р. (1920). Ф. 166, оп. 1, спр. 955, арк. 3–6.

14. Лист «Радіосправа Радянський майдан». Ф. 166., оп. 10, спр. 305, арк. 35–36.

15. Лубенец Н. Фребель и Монтессори. *Дошкольное воспитание*. 1914. № 9. С. 613–626.

16. Лубенец Н. Дошкольное воспитание и народная школа. *Русская школа : общепедагогический журнал для учителей и деятелей по народному образованию (под ред. Я.Я. Гуревича)*. 1913. № 11. С. 5–6.

17. Лубенец Т. Педагогические беседы (2-е изд. доп. и перераб.) Санкт-Петербург : Изд. книжного магазина П.В. Луковникова (Книгопечатня Шмидт), 1913. 578 с.

18. Лубенец Н. Фребель і Монтессорі. *Дошкольное воспитание*. 1914. № 8. С. 550–570.

19. Лукашенко П. Дошкільне виховання на новому етапі. *За комуністичне виховання дошкільника*. 1931. № 4/5. С. 1–7.

20. Методичні записки. Ф. 166, оп. 9, спр. 1270, арк. 55–56.
21. Основні моменти організації дошкільної установи. ЦДАВО України Ф.166, оп. 4, спр. 399, арк. 505–505 зв.
22. Отчет о деятельности Киевского общества народных детских садов за 1907 г. Киев : Изд. Киев. о-ва народных дет. садов, 1908. 39 с.
23. Петерсен М. План занять в детском саду. *Дошкольное воспитание*. 1914. № 5. С. 389–402.
24. Петерсен М. План занять в детском саду. *Дошкольное воспитание*. 1914. № 2. С. 130–139.
25. План та програма дитячого садка Анни Шледь (1907). Центральний державний історичний архів м. Києва Ф. 707, оп. 279, спр. 115, арк. 1.
26. Порадник дячам позашкільної освіти і дошкільного виховання. Київ, 1918. Випуск 1. 175 с.
27. Праці київського педагогічного з'їзду від 12-19 квітня 1916 року. 1916. С. 230–234.
28. Протокол VII Культконференції учителів. м. Вінниця (1922). ЦДАВО України Ф. 166, оп. 2, спр. 1673, арк. 5–6 зв.
29. Резолюції по докладам Третього Всероссийского съезда по дошкольному воспитанию. Москва, 1925. 24 с.
30. Русова С. Дошкільне виховання. Вибрані педагогічні твори. Київ : Освіта, 1996. С. 34–185.
31. Русова С. У дитячому садку. Вибрані педагогічні твори. Київ : Освіта, 1996. С. 185–202.
32. Русова С. Націоналізація школи. Вибрані педагогічні твори. Київ : Освіта, 1996. С. 293–297.
33. Русова С. Нова школа. Республіка молоді в Америці. *Світло*. № 7–8. С. 3–4.
34. Русова С. Система Монтессорі. Вибрані педагогічні твори. Київ : Освіта, 1996. С. 219–222.
35. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа Українське Видавництво в Катеринославі за допомогою Українського громадського комітету в ЧСР. Ляйпциг, 1923. С. 36.
36. Сикорский И. Об умственном и нравственном развитии и воспитании детей / ред. П. Каптерев. Санкт-Петербург : Родительський кружок, 1902. 84 с.
37. Никольская А. И.А. Сикорский: гармония развития и воспитания. *Педагогика*. 1994. № 3. С. 76–80.
38. Сорокова М.Г. Система М. Монтессори. Теория и практика : учеб. пособие. Москва : Академия, 2003. 384 с.
39. Регламент дитячих садків (1918). ЦДАВО України, Ф. 2201, оп. 2, спр. 517, арк. 30–30 зв.
40. Про організацію, стан та підготовку кадрів вихователів установ дошкільного виховання в м. Києві. 120 арк. Лист до пана професора Фомина. ЦДАВО України Ф. 2201, оп. 2, спр. 510.
41. Протоколи засідання комісій і нарад по окремих формах роботи департаменту, курсів, шкіл, лекцій, дитсадків, бібліотек, програми цих установ;

листування про організацію центрального книжкового складу (1918). ЦДАВО України, Ф. 2581, оп. 1, спр. 162, арк. 22–23 зв.

42. Фребелевские занятия: постройки из кубиков (со вступ. ст. Н. Лубенец) (1908). Киев : Изд. Киев. о-ва народных дет. садов, 8 с.

43. Чередниченко В. Дитяча хата : поради організації і керування установ дитячого виховання. Ч. 1. Х. Полтава : Всеукр. держ. вид-во, 1921. 68 с.

44. Яновська Е. III Всесоюзна конференція в справі дошкільного виховання. *Шлях освіти*. 1926. № 4/5. С. 183–188.

45. Яновська Е. Про дошкільне виховання. Лист 1. Радянська освіта. 1925. С. 26–28.

46. Яновська Е. Воспитательные средства детского сада. *Дошкольное воспитание*. 1911. № 7. С. 289–290.

47. Яновська Е. Дитячий будинок як історична необхідність. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. 1922. Ф. 166, оп. 2, спр. 1673, арк. 180–204.

References:

1. Ackerman, D.J. (2019). The Montessori Preschool Landscape in the United States: History, Programmatic Inputs, Availability, and Effects. ETS Research Report Series, 2019, (1), 1–20. doi:10.1002/ets2.12252

2. Clement, J.L. (2017). Spatially democratic pedagogy: a pedagogical intervention to support children's design and co-creation of classroom space. a new trajectory for Froebel's kindergarten spaces? Ph.D. thesis, Canterbury Christ Church University.

3. Bennetts K., Bone J. (2019). Adult leadership and the development of Children's Spirituality: exploring Montessori's concept of the prepared environment, *International Journal of Children's Spirituality*, 24(4), 356–370. doi: 10.1080/1364436X.2019.1685949

4. Bieg, S., Steuer, G., Rosentritt-Brunn, G., Dresel, M. (2019). Motivational climate in progressive educational and traditional school environments: Differences, commonalities and effects on students' motivation. *Unterrichtswissenschaft*. Volume 47, Issue 4, 1 December 2019, 405–426.

5. Islamoğlu, Ö. (2018). Interaction between educational approach and space: The case of Montessori. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*. Volume 14, Issue 1, 265–274.

6. Barylo, O.A. (2004). *Idei vilnoho vykhovannia v reformatorskii pedahohitsi kintsia XIX – pershoi tretyny XX st. : dys. ... kand. ped. nauk : spets. 13.00.01 zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky*; NPU im. M.P. Drahomanova. 253 s.

7. Bobrovs'ka, S.L. (1872). *Sushhnost' sistemy Frebelja i primnenija ee v nekotoryh sadah Germanii*. Moskva, 92 s. (in Russian)

8. Daragan', A. (1862). *Rukovodstvo k Detskim sadam po metode Frederika Frebelja*. S.Peterburg. 152 s. (in Russian)

9. *Deklaratsiia Narodnoho komisariatu osvity USRR «Pro sotsialne vykhovannia ditei»* (1920). *Visn. Narkomprosu USRR*. № 1. S. 9–11. (in Ukrainian)

10. Dorofeev, A. F. (2003). Realiznacija idej pedagogiki M. Montessori v doshkol'nyh i shkol'nyh uchrezhdenijah FRG: avtorenf. dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 – Obshhaja pedagogika, istorinja pedagogiki i obrazovanija. Belgorod, 22 s. (in Russian)
11. Doroshenko, O. (1922). Dytiachyi sadok: poradnyk dlja kerivnykiv doshkilnoho vykhovannia. K., 217 s. (in Ukrainian)
12. Ivaniuk, H. Sichkar, A. (2018). Idei diialnisnoho pidkhodu F. Frebelia v ukrainskomu doshkilli: vid mynuloho do sohodennia. Molodyi vchenyi. № 7(59) lypen, S.101-105 (in Ukrainian)
13. Instruksii do postanovy Narkomosu vid 28.05.1920 r. (1920). TsDAVO Ukrainy, F. 166, op. 1, spr. 955, ark. 3–6. (in Ukrainian)
14. Lyst «Radiosprava Radianskyi maidan». TsDAVO Ukrainy, F. 166, op. 10, spr. 305, ark. 35–36. (in Ukrainian)
15. Lubenec, N. (1914). Frebel' i Montessori. Doshkol'noe vospitanie. № 9. S. 613–626. (in Russian)
16. Lubenec, N. (1913). Doshkol'noe vospitanie i narodnaja shkola. Russkaja shkola: obshhepedagogicheskij zhurnal dlja uchitelej i dejatelej po narodnomu obrazovaniju (pod red. Ja. Ja. Gurevicha), № 11, c. 5–6. (in Russian)
17. Lubenec, T. (1913). Pedagogicheskie besedy (2-e izd. dop. i pererab.). SPb.: Izd. knizhnogo magazina P.V. Lukovnikova (Knigopechatnja Shmidt), 578 s. (in Russian)
18. Lubenets, N. (1914). Frebel i Montessori. Doshkolnoe vospytanye. № 8. S. 550–570. (in Ukrainian)
19. Lukashenko, P. (1931). Doshkilne vykhovannia na novomu etapi. Za komunistyčne vykhovannia doshkilnyka. № 4/5. S. 1–7. (in Ukrainian)
20. Metodychni zapysky. TsDAVO Ukrainy F. 166, op. 9, spr. 1270, ark. 55–56. (in Ukrainian)
21. Osnovni momenty orhanizatsii doshkilnoi ustanovy. (?)TsDAVO Ukrainy. F. 166, op. 4, spr. 399, ark. 505–505 zv. (in Ukrainian)
22. Otchet o dejatel'nosti Kievskogo obshhestva narodnyh detskih sadov za 1907 g. (1908). Kiev: Izd. Kiev. o-va narodnyh det. sadov, 39 s. (in Russian)
23. Petersen, M. (1914). Plan zanjatij v detskom sadu Doshkol'noe vospitanie. № 5. S. 389–402. (in Russian)
24. Petersen, M. (1914). Plan zanjatij v detskom sadu Doshkol'noe vospitanie. № 2. S. 130–139. (in Russian)
25. Plan ta prohrama dytiachoho sadka Anny Shled (1907). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv m. Kyieva F.707, op. 279, spr. 115, ark. 1. (in Ukrainian)
26. Poradnyk diiacham pozashkilnoi osvity i doshkilnoho vykhovannia (1918). Kyiv, vypusk 1, 175 s. (in Ukrainian)
27. Pedahohycheskyi siezd 12-19 aprelija 1916 hoda v h. Kyeve (1916). Kyeviskyi uchebnyi okruh. Kyiv: Typohrafija Tovaryshchestva Y.N. Kushnerev y K., 48 s. (in Ukrainian)
28. Protokol VII Kultkonferentsii uchyteliv. m. Vinnytsia (1922). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy F. 166, op. 2, spr. 1673, ark. 5–6 zv. (in Ukrainian)

29. Rezoliutsyy po dokladam Treteho Vserosyiskoho sezda po doshkolnomu vospityanyiu (1925). Moskva, 24 s. (in Russian)
30. Rusova, S. (1996). Doshkilne vykhovannia. Vybrani pedahohichni tvory. Kyiv: Osvita, S. 34–18. (in Ukrainian)
31. Rusova, S. (1996). U dytiachomu sadku. Vybrani pedahohichni tvory. Kyiv: Osvita, S. 185–202. (in Ukrainian)
32. Rusova, S. (1996). Natsionalizatsiia shkoly. Vybrani pedahohichni tvory. Kyiv: Osvita, S. 293–297. (in Ukrainian)
33. Rusova, S. (1914). Nova shkola. Respublika molodi v Amerytsi. Svitlo. № 7–8. S. 3–4. (in Ukrainian)
34. Rusova, S. (1996). Systema Montessori. Vybrani pedahohichni tvory. Kyiv: Osvita, S. 219–222. (in Ukrainian)
35. Rusova, S. (1923). Yedyna diialna (trudova) shkola. Ukrainske Vydavnytstvo v Katerynoslavi za dopomohoiu Ukrainskoho hromadskoho komitetu v ChSR, Liaiptsyh. S. 36. (in Ukrainian)
36. Sikorskij, I. (1902). Ob umstvennom i npravstvennom razvitii i vospitanii detej / red. P. Kaptelev. SPb.: Roditel's'kij kruzhok, 84 s. (in Russian)
37. Nikol'skaja, A. (1994) I.A. Sikorskij: garmonija razvitija i vospitanija. Pedagogika. № 3. S. 76–80. (in Russian)
38. Sorokova, M. (2003). Sistema M. Montessori. Teorija i praktika: ucheb. posobie. Moskva: Akademija, 384 s. (in Russian)
39. Rehlament dytiachykh sadkiv (1918). TsDAVO Ukrainy, F. 2201, op. 2, spr. 517, ark. 30–30 zv. (in Ukrainian)
40. Pro orhanizatsiiu, stan ta pidhotovku kadriv vykhovateliv ustanov doshkilnoho vykhovannia v m. Kyievi. Lyst do pana profesora Fomina. TsDAVO Ukrainy, F. 2201, op. 2, spr. 510, 120 ark. (in Ukrainian)
41. Protokoly zasidannia komisii i narad po okremykh formakh roboty departamentu, kursiv, shkil, lektsii, dytsadkiv, bibliotek, prohramy tsykh ustanov; lystuvannia pro orhanizatsiiu tsentralnoho knyzhkovoho skladu (1918). TsDAVO Ukrainy, F. 2581, op. 1, spr. 162, ark. 22–23 zv. (in Ukrainian)
42. Frebelevskie zanjatija: postrojki iz kubikov (so vstup. N. Lubenec) (1908). Kyev: Izd. Kiev. o-va narodnyh det. sadov, 8 s. (in Russian)
43. Cherednychenko, V. (1921). Dytiacha khata: poradnyk orhanizatsii i keruvannia ustanov dytiachoho vykhovannia. Ch. 1. Kh. Poltava: Vseukr. derzh. vyd-vo, 68 s. (in Ukrainian)
44. Ianovska, E. (1926). III Vsesoiuzna konferentsiia v spravi doshkilnoho vykhovannia. Shliakh osvity. № 4/5. S. 183–188. (in Ukrainian)
45. Ianovska, E. (1925). Pro doshkilne vykhovannia. Lyst 1. Radianska osvita. Ch. 3 (Berez.). S. 26–28. (in Ukrainian)
46. Janov's'ka, E. (1911). Vospitatel'nye sredstva detskogo sada. Doshkol'noe vospitanie. № 7. S. 289–290. (in Russian)
47. Ianovska, E. (1922). Dytiachyi budynok yak istorychna neobkhdnist. TsDAVO Ukrainy F. 166, op. 2, spr. 1673, ark. 180–204. (in Ukrainian)